

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ОСОБИ НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто методологічні підходи та методи спеціального, загальнонаукового та філософського рівнів дослідження конституційного права особи на правову допомогу.

Ключові слова: конституційне право на правову допомогу, методологія конституційної науки, методологічний підхід, метод, методологічний плюралізм.

Джуськая А. В. Конституционное право личности на правовую помощь: методология исследования.

В статье рассмотрено методологические подходы и методы специального, общенаучного, философского уровней исследования конституционного права личности на правовую помощь.

Ключевые слова: конституционное право на правовую помощь, методология конституционной науки, методологический подход, метод, методологический плюрализм.

Dzhuska A. V. Constitutional right to legal assistance of the individual: research methodology.

Methodological approaches and methods of general scientific, special and philosophical levels of the research of constitutional right to legal assistance of the individual are considered.

Keywords: constitutional right to legal assistance, methodology of the constitutional science, methodological approach, method, methodological pluralism.

Стан усвідомлення на державному рівні проблеми забезпечення прав і свобод людини та громадянина, у тому числі і права на правову допомогу, відображений у законодавчій базі, свідчить, що вітчизняний законодавець досить активно й успішно використовує наукові розробки. Але існують в різних нормативно-правових актах і колізії, суперечності між окремими положеннями, що стосуються питання забезпечення особі права на правову допомогу.

Отже, важливим завданням є пошук найоптимальнішого комплексу методологічних підходів, методологічних принципів, методів та способів (прийомів), за допомогою яких можна всебічно дослідити конституційне право особи на правову допомогу, що сприятиме чіткому розумінню проблем у цій сфері. Реалії суспільного життя актуалізують комплексне дослідження теоретичних і методологічних проблем забезпечення конституційного права особи на правову допомогу.

Проблеми методології правової науки досліджували такі вчені, як С.С. Алексєєв, О.Г. Данильян, В.М. Казаков, Д.А. Керимов, В.В. Кожевніков, М.І. Козюбра, Р. Лукич, В.П. Малахов, О.О. Мережко, В.С. Нерсисянц, Ю.М. Оборотов, М.П. Орзіх, Л.В. Петрова, М.М. Тарасов, Л.Б. Тіунова, В.В. Шишкін та ін.

Метою цієї статті є аналіз методологічних підходів та методів дослідження конституційного права особи на правову допомогу.

Дослідження конституційного права на правову допомогу вимагає, передусім, вирішення низки питань методологічного характеру. Сучасна юриспруденція дедалі частіше схильється до думки, що поза методологією неможливе будь-яке осягнення правової реальності. Отже, дослідження конституційного права на правову допомогу потребує належного методологічного забезпечення з метою пошуку проблем реалізації конституційного права на правову допомогу та напрацювання найоптимальніших способів їх усунення.

Методологія – це вчення про методи дослідження, про правила мислення. Головною метою методології є вивчення та застосування принципів, підходів, методів, методик, способів (прийомів), за допомогою яких на теоретичному рівні можливо здобути нові знання, а на емпіричному практично перетворити дійсність. Змістовне розуміння методології виходить з того, що в ній реалізується інструментальна, пошукова функція [1, с. 26].

Так, В.М. Шейко та Н.М. Кушніренко дають наступне визначення методології. Методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – вчення про правила мислення при створенні теорії науки. Вони також уточнюють, що методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної систематизованої інформації про процеси та явища [2, с. 56].

В юридичній літературі методологію конституційної науки, як правило, розглядають двоюко:

- як сукупність певних елементів (принципів, прийомів та способів) пізнання і дослідження конституційно-правових явищ та процесів;

- як сукупність знань, вчень (теорію) про пізнавальні та дослідницькі засоби конституційної науки та їх застосування [1, с. 28].

Методологія служить організації процесу пізнання, відкриває умови та можливості, що розкривають різні аспекти сутності предмета дослідження, і, зрештою, є теорією пізнавального процесу. Слід погодитися з твердженням В.С. Нерсисянца про те, що юридичному методу притаманний правовий погляд на світ [3, с. 65].

Формувалася структура методології в ході тривалого історичного розвитку, що далеко не завершений. Вона пройшла різні етапи: від абсолютизації діалектичного матеріалізму та недооцінки ролі інших методів, до методологічного плюралізму та синтезу методів різних наук [1, с. 31].

Структура конституційно-правової методології являє собою ієрархію рівнів (вертикальний зріз) і своєрідне структурування (сполучення) її елементів (горизонтальний зріз). Дослідницькі методи також можна умовно поділити на емпіричні (способи виявлення, фіксації, збирання, систематизації інформації про факти і явища конституційно-правової дійсності) і теоретичні (способи тлумачення, пояснення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів тощо). Загалом, поділ методології на певні вертикальні рівні є дещо умовним [1, с. 31–32].

Горизонтальний зріз методології дослідження конституційного права на правову допомогу передбачає складну структуру, яка містить в собі концептуальні методологічні підходи (ідеї), методологічні принципи, конкретні методи та методики, розроблені у рамках конституційного права, а також запозичені, адаптовані з урахуванням специфіки предмета в інших юридичних та неюридичних науках, а також окремі способи (прийоми) пізнання.

Концептуальні підходи (ідеї) відображають вихідні судження, аксіоматичні ідеї, основи пізнання. В рамках і під впливом концептуальних підходів (ідей) щодо конституційного права на правову допомогу формуються методологічні принципи як основні пізнавальні настановлення, в рамках яких проводиться аналіз. Методи пізнання, які служать засобами розкриття конституційного права на правову допомогу, є результатом інтерпретації й конкретизації вищезазначених концептуальних підходів і методологічних принципів. Методика як структурний елемент методології є сукупністю взаємозалежних етапів (стадій) і правил найоптимальнішого застосування методів з метою виявлення подібних і відмінних ознак, типологізації, класифікації явищ [1, с. 32].

Методологічний підхід визначає лише загальну особливість того чи іншого методу, основний напрямок, ракурс дослідження об'єкта. Він відповідає на питання, як конституційно-правові явища можуть бути зрозумілі в процесі дослідження [1, с. 31–32].

Методологічними підходами, що використовуються під час дослідження конституційного права на правову допомогу, є такі: діалектичний, антропологічний, аксіологічний (ціннісний), герменевтичний, порівняльний, системний.

Так, діалектичний підхід дозволяє розглянути конституційне право на правову допомогу як інститут, що перебуває в перманентному розвитку, а також у взаємозв'язку з такими категоріями як: «право на доступ до правосуддя», «право на справедливий судовий розгляд», а також з іншими аспектами судочинства як доступу до національного та міжнародного правосуддя (Європейського суду з прав людини, Міжнародного суду ООН). До діалектичного підходу належать такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, дедукція, індукція, узагальнення.

Неабияке значення для дослідження конституційного права на правову допомогу має антропологічний підхід. Правова антропологія – це вчення про основи права в людському бутті, спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права, або як вчення про право як спосіб людського буття [4, с. 144]. Антропологічний підхід дозволить розглянути конституційне право на правову допомогу крізь призму особи, якій воно належить, відповісти на питання: «Хто є суб'єктом конституційного права на правову допомогу?», визначити роль суб'єктів забезпечення конституційного права на правову допомогу.

Особливо важливе значення для теоретико-методологічного аналізу конституційного права на правову допомогу має аксіологічний (ціннісний) підхід, за допомогою якого конституційне право на правову допомогу розглядається крізь призму загальнолюдських фундаментальних цінностей (свобода, рівність, справедливість, людська гідність, суспільне благо). Ціннісний підхід допомагає розкрити правову природу та зміст конституційного права на правову допомогу, проаналізувати його з точки зору загальноцивілізаційного (загальнолюдського), загальносоціального та особистісного вимірів його цінності.

Герменевтичний підхід ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення й інтерпретації юридичних текстів, а останні можуть мати форму як нормативно-правових, так інших правових документів, а також наукових монографій і інших письмових праць вчених. Цей підхід використовується при інтерпретації (тлумаченні) відповідних положень національного та міжнародного права, що регламентує право на правову допомогу.

Порівняльний підхід дозволяє шляхом порівняння встановити спільне, особливе та окреме в досліджуваних правових явищах, в закономірностях їх розвитку у процесі вивчення певного об'єкта дослідження. Цей підхід використовується при порівнянні національного законодавства, що гарантує реалізацію конституційного права на правову допомогу, із законодавством інших країн, вивченні досвіду забезпечення цього права в зарубіжних країнах, а також визначенні відповідності національних стандартів його реалізації міжнародним.

Системний підхід – напрям методології дослідження, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини різноманітних елементів (складових частин) в сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи. Системний підхід, на думку Л.Б. Тиунової, – це аспект, ракурс дослідження, що передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють порівняно незмінну структуру та забезпечують його цілісність [5, с. 12]. Системний підхід допоможе **з'ясувати місце конституційного права** на правову допомогу в системі прав і свобод людини і громадянина, а також при визначенні національних (внутрішньодержавних) і міжнародних гарантій цього права.

Якщо підхід визначає основний шлях, стратегію вирішення завдань, то щодо методу частіше вказують на такі його характеристики, як послідовність та доцільність дій, прийомів, що їх застосовують, системність процедур, що їх використовують [1, с. 33].

В юридичній науці немає єдиного підходу до визначення поняття методу. Термін метод (від грец. *methodos* – прийом, спосіб, образ дії, шлях) використовується в різних значеннях: засіб, дія, пов'язана із застосуванням засобу; спосіб дії. У словниках термін «метод» тлумачиться як спосіб пізнання або система прийомів, що застосовуються у певній галузі діяльності; спосіб досягнення мети; сукупність прийомів та операцій; спосіб практичної та теоретичної діяльності, зокрема, спосіб пізнання дійсності та її відтворення у мисленні [6, с. 21].

Метод слід розглядати як вихідну категорію методології. На думку Р. Лукича, терміну «метод» потрібно надавати значення дії, акту, в результаті якого досягається певна мета, а також розуміти як вид та спосіб виконання такої дії [7, с. 32].

Вибір конкретних методів дослідження, технічних прийомів і операцій роботи з теоретичним і практичним матеріалом диктує характер матеріалу, умови і мету, відповідний етап конкретного дослідження [1, с. 33].

Жоден з окремих методів не здатний повною мірою охопити предмет пізнання. Це можливо лише за умови комплексного його осягнення, що ґрунтується на системі наявних в арсеналі науки методів [8, с. 21]. Кожен метод існує не сам по собі, а як сторона цілого і його застосовують як ціле, що обумовлює важливість методологічного плюралізму, тобто здатність опанувати різноманіття методів і вміло їх застосовувати [1, с. 34].

Вертикальний зріз методології передбачає її поділ на ряд рівнів, кожен з яких відіграє важливу методологічну роль. У структурі методології виокремлюють методи філософського, загальнонаукового, спеціального та приватно-наукового рівня.

Стосовно приватно-наукових методів існує думка, що серед усієї сукупності методів, що їх використовує конституційна наука, практично немає жодного, який би не застосовували в інших галузях знання, тому виокремлення приватно-наукових методів є дискусійним [1, с. 35].

Дослідження конституційного права на правову допомогу слід починати з нижчого рівня, тобто за допомогою спеціальних та приватно-юридичних методів.

Конкретні (спеціальні) методи – це методи дослідження, які застосовують у певних галузях науки.

Порівняльно-правовий метод передбачає зіставлення подібних понять, явищ і процесів та встановлення їхньої специфіки. Порівняння застосовують у класифікації право-державних явищ, з'ясуванні їх історичної послідовності, генетичних зв'язків між ними, загальних і конкретних закономірностей розвитку, традицій і новацій [9, с. 16]. Порівняльно-правовий метод може бути використаний під час зіставлення вітчизняного законодавства, яке регламентує право особи на правову допомогу в різні історичні періоди, встановленні наявності наступності у його розвитку (діахронне порівняння), а також при порівнянні вітчизняного законодавства, що гарантує реалізацію права на правову допомогу, із законодавством інших країн, встановленні доцільності запозичення їх позитивного

досвіду, а також визначенні відповідності національних гарантій його реалізації міжнародним (синхронне порівняння).

Формально-юридичний (догматичний, юридично-технічний) метод – традиційно вживаний для вивчення «догми» права, його внутрішньої й зовнішньої форми. Аналіз джерел права, формальної визначеності права, порядку систематизації нормативного матеріалу, правил юридичної техніки є проявом цього методу [9, с. 15]. Формально-юридичний метод може бути використаний при дослідженні нормативно-правових актів, які регламентують право особи на правову допомогу з точки зору формальної логіки, їх місця в ієрархії нормативно-правових актів, їх законності та конституційності.

Герменевтичний (пізнавально-процедурний, тлумачний) метод сприяє кращому розумінню текстів нормативно-правових актів, або важливих документів чи праць. Герменевтика – наука дослідження та інтерпретації текстів. На думку С.С. Алексєєва, юридична герменевтика – це наука та мистецтво тлумачення юридичних термінів і понять, вершина юридичної майстерності, кульмінаційний пункт юридичної діяльності [10, с. 130]. Використання герменевтичного методу при дослідженні нормативно-правових актів, що стосуються питання забезпечення особі права на правову допомогу, допоможе подолати дистанцію між тлумачем (читачем) нормативно-правового акту, поставити читача на один культурно-правовий рівень із автором тексту, перебороти змістовну розбіжність, роз'єднаність між ними і в такий спосіб включити зміст цього тексту в розуміння тлумача для того, щоб його реалізувати.

Конкретно-соціологічний метод наука конституційного права використовує для вивчення соціальної і політичної сфер, у яких відбувається реалізація конституційно-правових норм. Соціологічні категорії, соціологічні прийоми збирання, обробки та вивчення фактичного матеріалу (анкетування, спостереження, інтерв'ю, тестування, соціальний експеримент, експертна оцінка та ін.) відіграють значну роль у теорії та практиці конституційного права [1, с. 41–42]. При дослідженні права особи на правову допомогу конкретно-соціологічний метод використовується шляхом здійснення аналізу правових документів, офіційних повідомлень, статистичних даних (що відповідають суті саме цього методу) щодо стану забезпечення особі права на правову допомогу в Україні, усного та письмового опитування населення з приводу поінформованості щодо процедури надання первинної та вторинної безплатної правової допомоги, вивчення громадської думки про діяльність відповідних суб'єктів з надання правової допомоги, а також дозволяє визначити поведінкові настанови громадян відносно змісту конституційно-правових норм, що регламентують реалізацію права на безплатну правову допомогу.

Статистичний метод допомагає аналізувати ефективність дії конституційно-правових норм, їх вплив на суспільні процеси. До статистичних прийомів відносять: статистичні звіти, що узагальнюють показники, а також відношення частини до цілого, або відношення інтенсивності. Це дає змогу обґрунтувати правові, політичні й організаційні заходи, які можуть сприяти подоланню негативних явищ, що знижують потенціал, закладений у демократичні за формою правові приписи. Кількісний фактор – важливий показник реальності демократичних інститутів, що їх закріплюють правові норми. [1, с. 45].

Статистичний метод допоможе, наприклад, проаналізувати узагальнені статистичні дані за різні роки щодо кількості осіб, які звернулися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з заявами, що стосуються неналежного судового захисту, а саме: неможливість досягти справедливості в судах та залучити до розгляду справи професійного адвоката. Також статистичний метод допоможе провести аналіз статистичних даних щодо кількості звернень громадян, які належать до малозабезпечених та малозахищених верств населення, більшість з яких мають право на безплатну вторинну правову допомогу.

До загальнонаукового рівня відносять ті методи, що їх використовують більшість наук – історичний, формально-логічний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції.

Конституційне право особи на правову допомогу слід досліджувати на різних рівнях його розвитку, функціонування, в результаті чого використовують історичний досвід, виявляють позитивне та негативне в цьому процесі. Сутність історичного методу полягає у тому, що процес розвитку правової допомоги відтворюється у всій багатогранності при врахуванні накопиченого історичного досвіду [1, с. 41]. Історичний метод доцільно використовувати при дослідженні генези права особи на правову допомогу, становлення та розвитку інституту правової допомоги на різних історичних етапах у різних народів світу, формуванні концепції правової допомоги.

Формально-логічний (логічний, догматичний) метод посідає важливе місце в науці конституційного права та властиві йому прийоми формальної логіки – аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування та ін. Формально-логічний метод як система взаємопов'язаних операцій, оцінок,

принципів використовують для здобуття нового юридичного знання про закономірності функціонування і розвитку правової форми суспільного життя [1, с. 39].

Формально-логічний метод може бути використаний для визначення сутності понять «правова допомога», «безоплатна правова допомога», «правові послуги», «право на правову допомогу», «право на безоплатну правову допомогу», «соціально-юридичні послуги» та інших, а також їх дефінування. Також формально-логічний метод допоможе проаналізувати елементи права на правову допомогу, які складають його зміст.

Аналіз як загальнонауковий метод відіграє роль початкового та базисного методу під час виконання практично всіх етапів дослідження: вибору об'єкта, огляду стану дослідженого питання, розробки гіпотези й теоретичних передумов дослідження, розробки програми та методики дослідження, обробки результатів дослідження [11, с. 89]. Аналіз є процесом уявного або фактичного розкладання цілого на складові частини (частини об'єкта, його ознаки, властивості, відношення), що надає можливість виявити структуру досліджуваного об'єкта (наприклад, логічну структуру поняття «правова допомога»). Кожна із виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого. Також важливо проаналізувати забезпечення права особі на правову допомогу в зарубіжних країнах з подальшим упровадженням позитивного досвіду в Україні.

Протилежне аналізу – синтез. Синтез припускає процес уявного або фактичного з'єднання або об'єднання раніше розрізнених частин (елементів) в ціле.

Дедукція є найбільш розповсюдженим методом теоретичного дослідження. Вона дозволяє розумовим шляхом переходити від загальних положень чи істин до нових часткових пропозицій.

Методологічна функція дедукції полягає в тому, що вона дозволяє використовувати загальні наукові положення для дослідження конкретних окремих явищ [11, с. 90]. Так, на основі загальних знань про право на правову допомогу можна визначити особливості його різновидів – права на оплатну та безоплатну правову допомогу, а використовуючи метод індукції – навпаки.

Метод узагальнення – метод уявного переходу від класу об'єктів (предметів, фактів, властивостей, зв'язків тощо), що розглядаються, на вищий рівень абстракції шляхом виявлення їхніх спільних ознак, наявних у кожному з аналізованих об'єктів [11, с. 86]. Метод узагальнення допоможе отримати узагальнене знання про конституційне право особи на правову допомогу, дозволить більш глибоко проникнути в сутність цього права, відобразити основні результати дослідження в загальному вигляді, надати узагальненого значення окремим аспектам дослідження права особи на правову допомогу.

До філософського рівня відносять взяті в методологічній функції філософські категорії та поняття (історичне та логічне, конкретне та абстрактне тощо) і систему світоглядно обумовлених принципів, законів пізнання [1, с. 35].

Серед філософських методів дослідження конституційного права на правову допомогу діалектичний метод має особливе значення. Сутність діалектичного методу пізнання полягає в тому, що всі явища в суспільстві перебувають у безперервному русі й взаємозумовлені. Діалектичний метод дає можливість всебічно дослідити процес виникнення, еволюції такого поняття як «правова допомога», розглянути проблеми забезпечення особи права на правову допомогу в динаміці, з'ясувати їх сутність, встановити взаємозв'язки з іншими проблемами та явищами конституційно-правової дійсності.

Разом з діалектичним методом необхідно застосовувати метафізичний метод, з його допомогою фіксують сучасний стан конституційно-правового явища [1, с. 37]. Використання метафізичного методу потенційно розкриває з більшою повнотою «внутрішні» риси права особи на правову допомогу, а також процеси, пов'язані з його забезпеченням. Таким чином, методологія дослідження конституційного права на правову допомогу характеризується різноманіттям прийомів і способів пізнання. Залежно від цілей дослідження, можна застосовувати певні методи.

Отже, доходимо висновку, що дослідження конституційного права особи на правову допомогу необхідно здійснювати, використовуючи весь арсенал методологічних підходів, оскільки жоден окремий метод не здатний цілком охопити предмет пізнання. Наявність різних методологічних підходів дослідження конституційного права особи на правову допомогу свідчить про те, що це право людини є складним, багатограним поняттям, важливим у правовій, соціальній державі, а поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів надасть можливість об'єктивно, повно й усебічно розкрити його зміст.

Список використаних джерел:

1. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / [Орзіх М. П. та ін.] ; за ред. М. П. Орзіха ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 267 с. – (Серія «Проблеми сучасної конституціоналістики» ; вип. 1).

2. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушніренко. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання-Прес, 2002. – 295 с.
3. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2002. – 288 с.
4. Філософія права: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.] / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
5. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория / Л. Б. Тиунова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1991. – 135 с.
6. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: монографія / [Кресін О. В. (керівник авт. кол.), Луць Л. А., Мережко О. О., Лисенко О. М., Савчук С. В., Батанов О. В., Бігун В. С., Слободян Н. М.] / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – 256 с. – (Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 3).
7. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; под ред. Д. А. Керимова ; пер. с сербохорват. В. М. Кулистикова. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.
8. Гусарєв С. Д. Теорія права і держави: [навч. посіб.] / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олійник, О. Л. Слісаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.
9. Скаун О. Ф. Теорія права і держави: [підручник]. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
10. Алексеев С. С. Право: Азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 711 с.
11. Клименюк О. В. Методологія та методи наукового дослідження: навчальний посібник / О. В. Клименюк. – К. : «Міленіум», 2005. – 186 с.

** Джуська Анна Володимирівна – здобувач кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ.*